

TEMES

La recepció de la cultura i el pensament europeus a la Catalunya de la Restauració. L'Ateneu Barcelonès i la seva biblioteca com a vehicles de recepció, assumpció i difusió ¹

Manuel Pérez Nespereira

El tema de la present tesi nasqué de l'interès en el procés de canvi cultural en un sentit ampli i genèric que s'esdevingué al món occidental al darrer terç del segle XIX, canvi cultural indissolublement lligat a modificacions de factors econòmics, demogràfics i polítics que necessitava la construcció de nous marcs referencials, nous sistemes de valors i noves actuacions al món polític per respondre a una

¹ Reproducció de la intervenció en defensa de la tesi del mateix títol, llegida a la Facultat de Geografia i Història el 5 de setembre de 2005, i especialment dedicada al professor Santiago Riera i Tuèbols, que no només em va fer costat i recolzar intel·lectualment la presentació de la meua primera obra individual sinó que em va fer l'honor de formar part del tribunal encarregat de jutjar aquesta tesi.

realitat mutada. Aquest fet, producte de circumstàncies concretes en països concrets, generava respostes diferents dins la monarquia hispànica en funció de la diversitat de ritmes d'implantació del sistema liberal i de desenvolupament capitalista. En aquest sentit, probablement Catalunya aleshores estigués més a la vora de regions com la Llombardia que no d'Andalusia, Galícia o Castella.

A més, al món llatí específicament, al costat de diferents ritmes de creixement hi coexistia una percepció de crisi en tant que pobles llatins, especialment manifesta rere la desfeta de Sedan i el Congrés de Berlín, amb la constatació de la puixança creixent de les nacions anglosaxones. Resultava obvi que entre 1870 i 1885, amb el repartiment del món al Congrés de Berlín, el punt de gravetat de les relacions internacionals estava canviant.

Aquest canvi tenia una indubtable transposició al món de les idees. Les obres de Sterhell o Michel Winock, entre d'altres, fitaven aquest període com l'origen de les grans teories del segle xx, arrencaven d'una mateixa crítica a un sistema liberal i un pensament positivista que es palesava manifestament superat.

En converses amb el que serà el meu director de tesi, el doctor Jordi Casassas, vam veure com seria d'interessant estudiar fins a quin punt aquests nous corrents eren rebuts i percebuts al Principat, i fins a quin punt els intel·lectuals catalans de finals del vuit-cents i començaments del nou-cents els sintetitzaven o adaptaven a les problemàtiques pròpies; en aquest sentit, la biblioteca de referència del període era la de l'Ateneu, la gran biblioteca de la ciutat i jo diria del país, el lloc on per tant calia esmerçar els esforços per descobrir com tota aquesta conjuntura cultural internacional era rebuda. Calia redefinir els ritmes de creació de l'anomenada «secessió cultural catalana», fet acceptat en el seu moment i ara, fins i tot per escriptors i historiadors de l'àmbit peninsular no català, i cito tant, en el primer cas, Leopoldo Alas, com, en un moment més actual, Juan Pablo Fusi; tenir en compte com una de les manifestacions d'aquesta secessió era la manera diferent en què els mateixos autors eren llegits en un o altre lloc, i finalment entendre aquest fet com un procés no explosiu, ans al contrari, seqüenciat en el temps i que el final del nostre període és el temps de la collita del fruit sembrat i llaurat abans. Més problemàtica era la hipòtesi sobre una xarxa paral·lela substitutòria de l'Estat en diferents camps de forta incidència

social, tot i que respecte a aquest punt també hi ha a l'estudi tot un conjunt d'elements que permeten assegurar que, en circumstàncies no crítiques, i per mor d'evitar-les, les corporacions ciutadanes barcelonines creaven una xarxa assistencial pròpia per donar resposta i enquadrar un creixent sector obrer, necessari i problemàtic, suplint les deficiències de l'Estat espanyol en matèries com l'ensenyament, la sanitat o la beneficència. D'acord amb els meus propis estudis sobre el camp de la psiquiatria, crec que es pot afirmar l'existència d'aquest compromís, a mig camí entre la filantropia i la necessitat d'apaivagar possibles explosions, mitigant determinats estats de penositat producte del canvi de sistema econòmic. I finalment observar el canvi generacional i la incidència d'aquest fet en el desenvolupament polític i cultural del Principat al començament del segle xx, i entendre aquest canvi generacional com a condició necessària i determinant, però no com a origen ni com a primera causa, per a la transposició a la societat catalana, començant per l'Ateneu Barcelonès, dels canvis culturals, polítics i d'enfocament nacional amb què s'encavalquen a Catalunya els segles xix i xx.

Calia, per tant, procedir a definir els objectes de l'estudi: l'anàlisi dels fons de la biblioteca de la Corporació, cercar unes publicacions que ens atansessin a la manera en què eren reflectits els canvis i, finalment, trobar un material documental que articulés Ateneu i societat; i es va triar, per raons que tot seguit explicito, els papers de secretaria, els catàlegs del període, una relació d'obres que es van dur a enquadrar l'any 1886 tot just a l'equador del període i que permetien vincular els primers catàlegs de 1874-1876 amb els de 1891 i 1894, els Fulletons Regionals, la *Revista Jurídica de Catalunya*, apareguda al final del període, i finalment una publicació com *La Abeja*, publicada abans del naixement de l'Ateneu Barcelonès i que ens permeté comparar la relació amb els autors estrangers en començar el període i com s'havia modificat aquesta lectura a la RJC en acabar el segle.

Respecte a l'Ateneu Barcelonès i la seva biblioteca, a més d'anitzar els fons bibliogràfics, pretenia copsar la relació entre aquests i la lectura que se'n feia, és a dir, no només constatar la recepció dels corrents, sinó veure com es difonien entre els lectors i com, i això és la clau de volta de la feina feta, s'assumien i empraven en el context propi. Per acabar de reblar l'eix

del nostre estudi, vaig comprovar com el que havia nascut com a centre del conservadorisme català durant el Sexenni atresorava en canvi obres dels autors que, ideològicament i culturalment, els eren oposats, i calia cercar les raons d'aquesta contradicció.

Però, a més de contribuir a destacar aquests elements contradictoris, ens atansa als topants de la Casa; tot i emprar les inaugurals i els discursos, com no podia ser altrament, les fonts principals la formen els papers de secretaria corresponents als cursos que van des de 1872-1873 fins a 1900-1901, i la majoria aclaparadora dels quals no eren reflectits a les actes oficials, però que en canvi ens mostren les entrades i sortides de socis, els moviments dels corrents presents a la Casa i la seva relació canviant de forces, les peticions de subscripcions, els preus de les publicacions, els intents de censura..., tot aquell conjunt de circumstàncies que permeten copsar el dinamisme de la vida de la Corporació i ens ajuden a entendre les seves modificacions.

Per tal de completar l'estudi i vincular la vida al Centre amb la resta de les corporacions barcelonines i els mecanismes i estratègies de les classes directores de la capital catalana, el buidatge dels Fulletons Regionals pertanyents al període ha estat fonamental, fins a un total de 101 volums amb materials que abasten des del segle XVII fins després de la Guerra Civil. Els documents, a grans trets, els diferenciem en dues grans categories: d'una banda, aquells que tenen un valor en si mateixos i, d'una altra, tot un conjunt de materials que el que fan és posar-nos al descobert les interrelacions entre les corporacions ciutadanes, amb l'intercanvi de memòries, discursos, projectes, convocatòries a actes de tot tipus..., en definitiva, el ciment que vinculava les corporacions entre si per teixir una xarxa associativa que respongués a les necessitats de la ciutat i del Principat. El doctor Casassas ja m'havia assenyalat la riquesa que atresoraven, però la realitat superà amb escreix les expectatives. Aquests documents guarden un volum d'informació enorme, però tal com van ser enquadrats resultava molt difícil accedir a informació concreta perquè com que no estaven indexats ni tan sols es podia arribar a saber de quina mena d'informació es tractava; hi havia memòries econòmiques, projectes urbanístics, manifestos polítics, obres manuscrites, descripció de fets històrics des de la primera persona... i el seu estudi, a més de construir un esbós prou exacte

de la vinculació entre les corporacions ciutadanes, permet fer un dibuix cronològic de la història del Principat que reflecteixi tota una multiplicitat de factors. Tot i l'espai que s'hi ha dedicat, el cert és que encara queda molt per dir i molt per aprofundir; perquè, en general, cap tesi exhaurix tots els objectes estudiats, per la qual cosa molt sovint, i sortosament, donen vies i pistes per on conduir la recerca en un futur. El coneixement més aprofundit que espero que doni la meua feina ha de permetre endinsar-se en la riquesa dels fulletons amb unes petites, però necessàries, crosses. No es tracta tant d'entendre els fulls aquí escrits com a font d'autoritat, ans al contrari, com a punt de partença per generar estudis més específics sobre el cabal d'informació que emmagatzemen.

Al mateix temps, per tal de fer evident el procés de recepció i la interpretació que dels corrents se'n feia, s'ha procedit al buidatge de la *Revista Jurídica de Catalunya* entre el 1895, any de la fundació, i el 1901, quan es clou l'estudi. S'ha posat especial atenció a la miscel·lània jurídica, on un jovenívol Prat de la Riba exposava les seves teories conservadores per al desenvolupament del catalanisme. Es poden resseguir en els estudis de Prat, però també de Torné, Alerany, Pla i Deniel, dues vies complementàries: acceptació de determinats corrents diguem-ne «moderns» i manteniment d'una tradició catalana de defensa de la societat corporativa, dels gremis, de la família, del dret propi..., al costat de les teoritzacions de Gustav Le Bon, Orlando o Gasparotto..., en definitiva la confecció d'un vestit nou amb l'antic i el modern, contradicció que no només tenia lloc al Principat, ans al contrari, era comú a França o Itàlia.

La mateixa metodologia del treball i les fonts emprades han permès que aquestes contradiccions es palesin amb més força encara. Contradiccions que neixen a les arrels mateixes de la situació política, però que un cop generades adquireixin vida pròpia i en el cas de l'Ateneu Barcelonès modifica les relacions a l'interior de la Institució en funció de dinàmiques endògenes, tema que reprendrem més endavant en parlar de les crisis que sacsegen la Corporació en aquest període.

Metodològicament ha estat aquest un treball multidisciplinari, on el recurs als filòlegs i als filòsofs ha estat freqüent. No podia ser altrament. En mirar de defugir la història institucional més clàssica i submergir-nos dins la realitat quotidiana de la Institució, per tal de no perdre el rumb, calia

delimitar al màxim els corrents dels quals estem parlant, i aquesta era una tasca per a la qual sentia que la meua especialitat no em donava totes les eines necessàries. El que d'antuvi era una feina afegida esdevingué una gran font de riquesa i permeté solcar el treball amb llavors que, aparentment alienes, coparticipaven del procés de construcció global, de manera que se'm faria molt difícil prescindir-ne sense que se'n ressentís el conjunt. M'explico amb un exemple molt concret: en definir la novel·lística catalana de final de segle sentim a bastament la gran importància de la influència d'Émile Zola. L'estudi dels catàlegs reafirmen aquest fet, i és amb diferència l'autor més representat; els treballs d'Antònia Tayadella i Manuel Jorba situen el fenomen en la justa mesura: influència sí, còpia no; *attrezzo* de ben segur, però les filosofies presents queden molt lluny de reflectir la mateixa tendència. Penso, doncs, que aquest punt és el més oportú per defensar aquest caràcter multidisciplinari com a font d'enriquiment a les recerques del camp de les ciències socials. Tot i que com a historiador mantinc l'orgull, penso que legítim, de pertànyer a una disciplina que ens obliga a un coneixement, ni que sigui esquemàtic, de multitud de ciències alienes, la introducció d'aquestes altres disciplines amb caràcter més voluntari pot enriquir la descripció i coadjuvar a l'assoliment d'un grau més ampli de percepció dels fenòmens històrics.

L'estructura general de l'obra marca una jerarquitització de continguts que va del més general al més concret. La contextualització de l'Ateneu dins uns paràmetres culturals, uns esdeveniments polítics, una pulsó entre els sectors dirigents de la monarquia restauracionista, entre realitats regionals enfrontades, ha estat un dels principals eixos de la tasca feta; però aquestes immersions generalistes no podia fer-nos obviar l'estudi del més concret dels catàlegs en primer terme, però també de les respostes a fets puntuals i conèixer la reproducció a les publicacions dels corrents culturals i polítics. En triar *La Abeja* i la *Revista Jurídica de Catalunya* manifestem el desig d'obrir i tancar un període, des de la primera arribada dels corrents alemanys de la mà de Bergnes de las Casas en temps encara no de l'Ateneo Catalán, amb una reproducció interessant però poc o gens crítica, fins a la *Revista Jurídica de Catalunya* l'any 1895, reproductora i difusora de corrents, sí, però amb la crítica i la selecció de textos en funció de l'argumentari de l'autor, amb el desig gens amagat de construir amb materials diversos

un conjunt que respongui a les que es consideren necessitats del país. Semblantment, en el cas de les doctrines criminalistes italianes i més en concret al Cas Willie, situem la realitat de la medicina catalana dins l'onada general europea i, sobretot, observem com tot el reguitzell de corrents han pres entitat. Es pot discutir l'encert o no de l'aplicació, no és tasca nostra discernir aquest punt; és, però, innegable com el conjunt de les doctrines han quallat i s'empren en un cas concret.

En definitiva, com ja he comentat prèviament, es tracta amb aquesta estructuració de construir des del general el concret, articulant les petites unitats, ateneu, biblioteca, revistes, fulletons..., amb el conjunt. Semblantment, els catàlegs, tot i la seva importància pregona, pot semblar que es releguen o que el seu estudi adquireixi un paper secundari; més aviat el que hem pretès amb aquesta distribució és aprofundir dins el marc general per tal que l'estudi del concret adquireixi un valor superior. Acceptem els criteris i la feina feta per d'altres estudiosos, analitzem coincidències i divergències, però finalment acarem el discurs teòric amb el fons concret i en funció dels resultats que hem obtingut de l'anàlisi de la documentació reafirmem les hipòtesis, enriqueim en part les seves aportacions i afirmacions i modifiquem, rere el contacte amb el document, aquelles premisses la vulnerabilitat de les quals constatem.

L'endinsament dins les entranyes de l'Ateneu mira de defugir el marc de la història institucional per emmarcar l'estudi dins una nova història social, vertebrada al voltant de la història cultural com a factor cohesionador, que trenca els propis límits per esdevenir clau explicativa. Entenem la cultura no com un espai tancat interpretable només per determinats demiürgs, sinó com un conjunt dinàmic de creences, ritus, actituds, jerarquies, fidelitats i tòtems, acceptat per grups més o menys grans d'individus, i que neixen, es modifiquen i són modificats en funció de la seva interrelació amb els factors materials que l'envolten.

La realitat catalana començà el nostre període amb el llast de la cultura espanyola oficial i amb molts dels seus tics més negatius. De fet, com assenyalava el mateix Josep Yxart, les novetats europees trigaven anys a arribar al Principat, i sovint arribaven quan fora ja havien esdevinguts anacròniques i havien estat superades per d'altres, i aquí els casos de l'historicisme en el camp del dret o de Henrik Ibsen, en el del teatre, en són paradigmàtics.

Però a partir de 1890 aproximadament, el que s'havia estat incubant discretament a les sales de l'Ateneu sura de manera formidable i els esdeveniments es precipiten. Resultaria fàcil, i no m'ho perdonaria, deixar tota l'explicació en el fet de l'aparició dels modernismes i *L'Avenç*, però aquesta no sembla, al meu entendre, la resposta total al fenomen de què parlem. De manera menys sorollosa, però constant, tot un seguit de moviments a la societat barcelonina i especialment dins l'Ateneu marcaven unes tendències vers la construcció d'un espai cultural propi, potser no amb les característiques que a la llarga adquirí, però amb finalitats semblants. La defensa del català era un fet constatable des de molt abans del discurs d'Àngel Guimerà el 1895; la lluita per la descentralització i la defensa de la identitat pròpia era present a diversos discursos inaugurals dels presidents de l'Ateneu; les obres de la nova literatura europea formaven part de les prestatgeries de la biblioteca ja als catàlegs de 1891 i 1894... Un tema diferent i que forma part de les conclusions del present treball era la manera en què aquestes modificacions trobaven el seu reflex públic, si en trobaven. Però els passos ja estaven fets, i calgué un canvi de circumstàncies polítiques, i remarco el fet generacional, perquè tot aquest cabal sortís a la llum. Car finalment les crisis, enteses en el seu sentit estricte de canvi, neixen com a producte natural del mateix creixement de la Institució i de la modificació dels components humans o fins i tot bibliogràfics que l'integren, en processos acumulatius i no explosius. Així, el tancament dels centres de sociabilitat, polítics però també intel·lectuals, més progressistes el 1874 i 1875 portà els membres amb més voluntat intervencionista a la seva integració dins una plataforma originàriament conservadora; el contacte cada cop més freqüent amb França per part dels nous intel·lectuals catalans de la dècada del noranta i l'arribada a la política adulta dels joves del CEC modificà substancialment la correlació de forces de manera jo diria que gairebé orgànica; tant en el primer cas com en el segon la confrontació amb les anteriors estructures de l'Ateneu era qüestió de temps, però no es podia evitar. Tant en un conflicte com en l'altre, ha estat més la seva repercussió exterior que no la gravetat mateixa dins la Corporació allò que les ha fet fites significatives a la història de la Institució.

Vull deixar constància clara que dins l'Ateneu molts dels conflictes i de les discussions teòriques que molestaren en fer-se públiques ja estaven

assumides amb normalitat. Respecte a la crisi positivista de 1877-1878, els llibres hi poblaven les prestatgeries sense cap censura malgrat els intents, i respecte al català i el modernisme, determinades seccions ja realitzaven les seves discussions en català sense cap problema. En paraules de Josep Ramon de Luanco, president de la Institució, es pot parlar de tot mentre no se superin els murs de la Casa, i aquesta esquizofrènia cultural roman com una constant fins almenys el 1895. Probablement no es podia fer altrament, per raó de les circumstàncies polítiques, però penso que el fet s'ha de subratllar.

Els joves que prenen les regnes de la Institució en acabar el segle han begut de les fonts d'una nova filosofia que s'estén arreu d'Europa; l'aristocratism, l'irracionalisme, el culte a l'heroi, la crisi del parlamentarisme i del sistema liberal tal com s'havia desenvolupat al llarg del segle XIX, la recerca essencial dels jo col·lectius... Bergson, Nietzsche, Schopenhauer, Ibsen... són punts de referència global a l'espai occidental, als qui podem afegir Tolstoi, Maeterlinck o Verlaine. El positivisme i la raó com a ràtio explicativa última i com a factor de convivència entre els pobles deixa pas a un sentiment de lluita, voluntat, distinció..., individual i de grup. No som encara en el moment dels pronunciaments sorelians sobre la violència, però ja s'albira en alguns pensadors. Aquestes mateixes influències són rebudes i difoses a Catalunya, amb una coloració pròpia, sí, però bevent dels principis essencials. Ja que finalment del que es tracta és de definir uns nous marcs en els quals encabir les masses obreres sense afectar els grups de poder o bé generar espais de participació que enquadrin aquests nous i potents grups socials en un disseny adient al disseny de país que s'està construint, feina feixuga i no sempre reeixida. Per això, en rebre aquestes influències, Prat de la Riba, Pla i Deniel o Torné i Alerany les adapten a les condicions específiques del Principat i dels seus propis interessos de classe, però també a la imatge de país que es vol edificar.

Com a coronament dels processos anteriors al llarg d'aquest període es va construir un espai cultural català independent de la fins aleshores tutela madrilenya. Un fet nascut de les arrels mateixes del procés de diferenciació entre el Principat i la resta de territoris de la monarquia hispànica, probablement no un fet fatal als seus inicis però que esdevé inevitable davant els diferents ritmes i els diferents models per encarar la construcció

de l'Estat. En produir-se aquesta secessió de models de creixement i de forma d'entendre la construcció de l'Estat, el nou intel·lectual de la fi del segle català tenia un públic propi a qui adreçar el seu discurs o la seva obra, i la concreció de la fidelitat a un marc referencial més proper provocà un allunyament del que fins aleshores havia estat el centre cultural, girant els ulls cap a l'exterior, sense necessitat de demanar cap més permís. Ser, perquè ja se n'era.

És important destacar el fet que la independització cultural de la intel·lectualitat catalana respon a premisses de caire substantiu, no essencial, però hi ha un flux de fons que dóna un caràcter determinant i accelera i concreta les formes d'aquesta secessió. Les pervivències, malgrat tots els esforços per la unificació plena dels territoris peninsulars de la monarquia hispànica durant el vuit-cents, xocaren contra resistències ara explícites ara implícites, que en ajuntar-se amb elements diferencials a l'àmbit material (demografia, economia...) creen una resposta nacional contemporània dins el procés de construcció de l'Estat-nació espanyol que dura, sota el nom de *problema català*, fins als nostres dies.

També cal remarcar finalment com en tot aquest procés l'Ateneu fa un paper determinant mitjançant l'aportació del material teòric en esdevenir, a la pràctica, un centre universitari on cobrir les mancances de la universitat oficial. Semblantment, les restes de les corporacions ciutadanes creen un teixit associatiu adreçat a la vertebració d'un aparell substitutiu de l'Estat en aquells camps en què l'actuació del susdit Estat es considerava ineficaç, feble o directament inexistent... Cal destacar el fet que la pertinença a aquesta xarxa associativa es determinava en funció de corporacions i no d'individus; fins i tot una persona del prestigi de Duran i Bas hi assistia com a president de la Fundació Savigny un cop abandonada la presidència de l'Ateneu i no a títol particular. Era aquesta una de les tendències dels corrents culturals més netament catalans: davant l'Estat liberal omnipresent es reivindiquen les figures dels organismes intermedis de la societat. L'home esdevingué en mans del pensament liberal clàssic una quimera, inventant-se un home sociable, sol, lliure teòricament però indefens, i membre d'una societat desballestada quan, per definició, reblaven personatges com Pella i Forgas o Moliné i Brasés, l'home és social i no es pot entendre fora de les unitats naturals començant per la família o el gremi.

Canvi de corrents, naixement d'una capitalitat cultural, secessió intel·lectual... Tots aquests conceptes cal que siguin encara més perfilats per enriquir el nostre coneixement sobre els factors que han dut a la construcció, convulsa i conflictiva, de la realitat que ens envolta. Haurem de fer entre tots i totes l'esforç per treure els darrers vels per tal que l'acostament a la pròpia història sigui al més ajustat possible tant a tot allò que va esdevenir com a tot allò que, per sort o dissort, no va poder ser.

No puc cloure aquesta intervenció sense referir-me amb agraïment als membres del Grup d'Estudi d'Història de la Cultura i els Intel·lectuals dirigit per en Jordi Casassas i compost per un grup d'estudiosos brillants i sovint sense la projecció pública de què molts són prou mereixedors, que em permeteren fixar els marcs teòrics de la recerca dins el món de la història cultural en els termes que he explicitat en començar la present intervenció.